

Данијел Синани

ФЕНОМЕН ОПСЕДНОСТИ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ КАО ОСНОВА ЗА ПРОДУКЦИЈУ РИТУАЛНИХ ФУНКЦИОНЕРА¹

Рад се бави феноменом опседнутости у источној Србији на основу материјала добијеног теренским истраживањем у ширем региону Књажевца, у периоду од 2003. до 2005. године. На основу кључних теоријских поставки британског антрополога И. М. Луиса, најпреданијег и најутицајнијег истраживача феномена опседнутости у антрополошким приступима овом проблему уопште, анализирају се друштвени аспекти овог феномена и консеквенце које он има на интерперсоналне и шире друштвене релације, статусе и вредности у заједници. Посебна пажња посвећена је формирању посебног слоја ритуалних функционера који обављају делатности које су у народу, традиционално, вршили/ле врачари/врачарке, али, поред тога, преузимају и бројне прерогативе православног свештенства, те своју улогу врше на много спектакуларнији начин и уз ауторитет који им у народу обезбеђује феномен опседнутости.

Кључне речи: опседнутост, ритуални функционер, медијумство, професионализација

Увод

Овај рад се бави феноменом опседнутости у народној религији Срба, или – прецизније, једном од манифестација овог феномена, која има значајну улогу при успостављању и одржавању статуса специфичне врсте ритуалних функционера у источној Србији. Анализа је обављена на основу мате-

¹ Рад је резултат учешћа у научноистраживачком пројекту *Културни идентитет и процеси европске интеграције и регионализације*, бр. 147035 који финансира Министарство за науку и животну средину Републике Србије.

ријала добијеног теренским истраживањем у Књажевцу и селима у његовој ближој и даљој околини.²

Опседнутост људи оностраним – било демонским, било божанским ентитетима – представља феномен који има веома битну улогу у бројним религијама широм света. Међутим, што се досадашњих радова из области етнологије и антропологије на тему опседнутости код нас тиче, за констатацију стања, на жалост, довољна је само једна реченица – радови овог типа готово да и не постоје. О појави опседнутости говори се у мањем броју радова али и тада – узгредно, у оквиру проучавања других религијских феномена, те ниједан рад за главни предмет свог интересовања нема феномен опседнутости. На тај начин, пропуштено је да се уочи, и у довољној мери укаже на значај ове појаве у религијском животу нашег народа.

За разлику од слабог интересовања које је феномен опседнутости изазвао у антрополошким научним руговима код нас, у границама дисциплине у свету овај феномен заокупља пажњу великог броја аутора већ више деценија уназад. Приступи проучавању за нас интересантне проблематике мењали су се временом, од првих једноставних описа и идентификације појаве, преко бављења утврђивањем истинитости/неистинитости стања у којем се опседнута лица налазе до разматрања психолошко-психијатријских и етномедицинских аспеката овог феномена. До великог помака у теоријском промишљању феномена опседнутости долази појавом радова Ајоана М. Луиса, који разматра шире друштвене консеквенце ове појаве и поставља категоријални апарат и основне теоријске импликације, које су и данас основа готово сваком бављењу овим феноменом.³

Основно питање којим се Луис бави је зашто поједине категорије људи бивају лакше и чешће подложне нападима опседнутости него остале? Уколико се уопште може саопштити у неколико реченица, Луисово промишљање опседнутости гласило би овако: категорије људи које су на било који начин подређене у својој заједници (а најчешће је реч о позицији жена у патријархалним заједницама), које трпе притиске свог ужег или ширег окружења, или из било којег разлога привремено или трајно заузимају маргиналне друштвене статусе и улоге, прибегавају опседнутости као стратегији за директно исказивање незадовољства, односно, указивање на свој положај, те придобијање пажње, одређених користи и привилегија. Напади опседнутости могу да постану хронични и онда особа ступа у специфичан однос са опседајућим ентитетом, коме се периодично посвећују свечаности и церемоније. У извесним случајевима може да дође и до формирања целог култа

² Осим у самом Књажевцу, истраживања су обављена и у селима Горња и Доња Каменица, Горња Соколовица, Бели Поток, Јелашница, Жлне, Подвис, Равна, Горње и Доње Зуниче.

³ Видети нпр: I. M. Lewis, *Spirit Possession and Deprivation Cults*, Man, New Series, Vol. 1. No. 3 (Sep., 1966.), 307–329; Исти, *Ecstatic Religion – An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism*, Middlesex, 1971.

посвећеника, што је један од начина да се обезбеди солидарна група у којој се може остварити и позитивна вертикална друштвена покретљивост.

Луис прави разлику између периферне и централне опседнутости, где би прва представљала опседнутост маргинализованих категорија људи периферним демонским силама, а друга опседнутост високо моралним ентитетима, битним за одржавање друштвеног система моралности и репродукцију културно-когнитивних вредности заједнице, а опседнути бивају људи од високог интегритета. Ова два модела нису у односу потпуне опозиције већ су замишљени као два крајња обрасца на скали која представља цео низ прелазних облика.

Луисов рад је извршио највећи утицај на све потоње истраживаче феномена опседнутости и представља незаобилазан део посматрања овог проблема, без обзира да ли се на основу његових концепата, уз евентуалну допуну појединих принципа коју намећу нова сазнања, разматрају корпуси нових примера опседнутости забележених на терену, или се на основу критике његових ставова покушава понудити алтернативни правац посматрања датог проблема.

Како ће се из овог рада видети, основне Луисове поставке могу да послуже као добре смернице за анализу веровања у феномен опседнутости забележених и на нашем простору.

Предмет рада и примери

У корпусу веровања везаних за различите манифестације феномена опседнутости у народној религији Срба може се уочити и издвојити неколико образаца у којима се овај феномен најчешће јавља.⁴ У овом раду, међутим, посебну пажњу и простор посветићу оној врсти опседнутости која у етнографском материјалу кроз највећи број, уједно, и најразвијенијих примера има и најбољу потпору – опседнутости која представља основу за специјализацију и професионализацију посебне врсте ритуалних функционера.

У оваквим случајевима ради се о особама за које се верује да имају способност директне комуникације са светом мртвих или, пак, са вишим силама, односно – божанским бићима. Комуникација се остварује путем опседања ових лица од стране поменутих сила, тако да сведоци такве ситуације имају прилике да, на пример, чују гласове покојника који долазе из тела опседнуте особе или да виде како се рука опседнуте особе помера вођена вољом оностраног ентитета и исписује одређене симболе или реченице, на

⁴ Видети у: Д. Синани, „*Опседнутост и еџорцизам у Србији – антрополошки ирисију*“, магистарска теза, библиотека Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.

тај начин преносећи одређене поруке. Исто тако, након потпуног окупирања свести, на овај начин опседнуте особе у прилици су да саопште заинтересованим лицима информације и сазнања која су добили директно из „оностраног“. Присуство оностраног ентитета, поред аудитивних аспеката, у оваквим ситуацијама манифестује се и приметним, често драстичним реакцијама и покретима тела опседнуте особе (трзање, скакање, „као да је струја тресе“, итд.), односно, стањем сличним оном које се у литератури најчешће описује категоријом трансa. У оваквим ситуацијама примери покушаја примене егзорцистичких ритуала нису забележени, и овде се, заправо, ради о феномену такозване добровољне, хроничне, контролисане опседнутости.⁵ Опседнутост је хронична управо зато што се не изводе ритуали егзорцизма који би опседнуту особу трајно ослободили опседајућег ентитета, и она се понавља, од случаја до случаја, и на дневној бази. Опседнутост се остварује или вољом и одлуком опседајућег ентитета, или је испровоцирана, тачније – призвана, актима особе која ће бити опседнута. Циљ овакве опседнутости је комуникација оностране и оностране „реалности“. По завршетку комуникацијског чина, након што саопште оно што су намеравале или оно за шта су замољене, опседајуће силе се самостално повлаче до следеће прилике. Без обзира да ли је опседнутост последица призивања или самосталне одлуке опседајућих ентитета, она се прихвата добровољно, и из примера забележених на терену, сасвим је очигледно да опседнуте особе немају жељу нити покушавају да је се трајно реше. Шта више, у даљем тексту ћу показати да ова врста опседнутости пружа савршене основе за професионализацију и издвајање посебне, специфичне класе ритуалних функционера, а овом проблему ће у анализи бити посвећена посебна пажња.

Имајући у виду предвиђени обим рада, на овом месту ћу, ради илустрације, навести само два примера забележена приликом теренског истраживања у селима Горње Зуниче и Горња Каменица, индикативна у смислу разлике у нивоу професионализације „способности“ које обезбеђује феномен опседнутости:⁶

Пример 1

Испитаница Душанка из Горњег Зунича ишла је као девојка са својом мајком код једне жене медијума у околину Зајечара да би пробале да разговарају са својим покојницима. Када је сеанса почела Душанкина мајка је најпре успела да успостави контакт са својом мајком (бабом наше испитанице), која се обраћала кроз медијума својим гласом и специфичним

⁵ I. M. Lewis, *Ecstatic religion – An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism*, Middlesex, 1971, 55–56, 92–93.

⁶ За потпуни увид у прикупљену грађу која се тиче феномена опседнутости у источној Србији погледати у: Д. Синани, нав. дело.

и препознатљивим нагласком – тачно онако како је говорила док је била жива. Име Душанкине мајке је Седевка а њена мајка ју је док је била жива од миља звала Дева или Девка. Док је разговарала са њом кроз медијума мајка јој се обраћала управо овим надимком – сине Дево. Потом је тражила да прича са својим оцем и он се јавио кроз медијума, поново са посебним нагласком, тачније, са специфичним – отреситим начином обраћања. Он је био љут и већи део свог обраћања је искористио да изрази свој анимозитет према бившој супрузи. Наиме, мајка жене која је ишла код медијума, била је, како испитаница каже „шарена“, односно није била верна свом супругу и имала је бројне љубавне афере; након смрти свог супруга она се преудала и прешла у нову породицу а своју децу је оставила да живе сама. „Што је отишла? Што вам је растурила кућу?“, деда је био видно незадовољан што је његово потомство остало да живи као „сирочићи“ и звучао је веома љутито. Да би се преко ове жене медијума ступило у контакт са мртвима било је потребно само да се донесе свећа, која се потом упали, и да клијент каже кога жели да чује, односно, с ким жели да разговара. Она није изводила никакве специфичне радње да би остварила контакт с загробним светом, већ би само ћутала док кроз њу не почне да говори призвана душа. Потребно је да свећа која је намењена мртвима гори сво време док ритуал траје, а након што се комуникација са душама покојних исцрпи и разговор заврши, свећа се угаси. Жена медијум није имала прописану тарифу, односно ценовник услуга, али су сви клијенти сами остављали онолико колико су могли, или мислили да је довољно, или су, пак, остављали понуде и најразличитије дарове.

Пример 2

Баба испитанице Руже из Горње Каменице, Милева Милић, била је чувена „цркварка“⁷ на ширем подручју Књажевца. Она је живела у дворишту које се налазило одмах до дворишта и домаћинства Ружине породице. Мада су били у добрим односима, баба је у једном тренутку престала да их посећује. Када је мајка једном приликом послала Ружу да позове баку код њих на доручак, баба јој је одговорила да не може да дође зато што им је неко у близини куће, под једним дрветом које је практично излазило из зида куће, поставио чини, „измађијао“ им нешто, те она не може да уђе у њихово двориште. Нико од њених укућана није схватио те тврдње озбиљно, па нису ни претражили место на које их је баба упутила. Када је Милева једном приликом ипак пробала да уђе у њихово двориште, на самом улазу, код капије, нешто ју је нагло подигло у ваздух, до висине терасе која се налазила на првом спрату, задржало пар секунди и спустило на земљу. Потом ју је поново подигло али се она ухватила и држала чврсто за капију, обративши

⁷ О термину „цркварка“ видети у даљем тексту.

се Ружи, која је све то гледала, следећим речима: „Ето видиш да не могу да уђем“.

Сведочанства о специфичним способностима које је поседовала Милева Милић су бројна, те ћу на овом месту навести само нека од њих.

За време Другог светског рата, Ружиног оца су заробили и из села одвели Бугари. Пошто неколико дана нису имали никакве информације о њему, Ружа је отишла са сестром код баба Милеве да је пита може ли им рећи нешто о судбини њиховог оца. Када су јој се обратиле она им је рекла да иду кући и почела је да се тресе – „оно је тресе, мучи је“. Рекла им је да пренесу мајци да се не секира, да им је отац жив и да ће се вратити кући, да ће се ускоро појавити једна девојка која ће им донети информације о оцу, тачније – да ће им рећи да се Ружин отац налази код ње. Испоставило се да је врло брзо код њих стварно дошла непозната девојка која им је саопштила да је Ружин отац успео да побегне из заробљеништва и да се сакрио код њене фамилије у воденицу.

Ружа ми је испричала како су изгледали тренуци у којима је њена баба „добила информације“ које су од ње тражене:

„Баба тресе главу, тресе ноге ... седи а скаче са столице, трза се ... зна све да каже“. Када изађе из овог стања била је сва ознојена – „као да је терет носила“. Говорила је да мора да слуша шта јој се нареди док је „тресе“.

Народ је долазио код Милеве у великом броју, готово свакодневно, да је питају све што их интересује а обраћали су јој се са најразличитијим проблемима. „Много су долазили људи код ње...“ знала је и „да пребаје за стоку и за здравље људима...“ Правила је и разне „водице“ и „крмиво“ за болесну стоку. Долазили су болесни, и пошто би их излечила, редовно су се враћали да јој захвале. Једино што никако није хтела да ради је било да некоме нешто лоше уврача. Људи који су долазили код ње доносили су јој различите дарове и плаћали су јој колико су могли или мислили да треба, пошто она није имала тачно одређене цене за услуге које је пружала.

Када би причала клијентима поводом проблема због којег су јој се обратили, деловала је као да није присутна, „као да није она та што говори“. Ова посебна стања у која је баба Милева западала углавном су јој се дешавала код куће – „кад јој нареди“. Ноћу ју је, понекад, зими „терала нека сила“ да изађе из куће, пробије лед на води и купа се. Код ње су долазили људи из целе Крајине али власти нису одобравале њену делатност, па су често покушавали да јој забране рад.

Баба Милева је ископала из земље крст на Ђурђевдан и пренела га код себе у двориште, ставила га је у једну дворишну зградицу и то је постало главно култно место у селу. „Вођена“ неком силом пронашла је још један метални предмет на којем се налази мртвачка глава и укрштене кости⁸ и он

⁸ Испоставило се да се ради о металној плочи која је била лого фирме која је производила железничке вагоне и опрему за железницу. Испитаници то, наравно, не знају а према овом предмету се и даље опходе са страхопоштовањем.

и данас заузима централно место код њеног крста, где мештани остављају заветне дарове и пале свеће.

За сеоску славу цело село је долазило прво „на њен крст“ а потом и код ње. Други дан славе су клали овцу коју су куповали од заједничког прилога, баба Милеви су доносили дарове, а она је у руци носила крст, водицу и босиљак, прилазила редом свим мештанима, прскала их водицом, додиривала босиљком по темену и давала им да пољубе крст.

Друга испитаница из Горње Каменице – Катица, више пута је у свом животу присуствовала сеансама баба Милеве. По Катичиним речима, док је „тресе“ Милева ништа не прича, само каже присутнима да се не плаше, да ће брзо да је прође. „То је мучи и после исприча шта треба“. Милева је користила разна помагала за излечење својих клијената, између осталог и крстове којима је отклањала различите симптоме (поређала би их, на пример, на отечену ногу свог „пацијента“). Како каже Катица, баба Милева никада није призивала неку силу, већ јој је она сама долазила.

Милева је давала и, нимало светла, пророчанства која су се тицала целог села. Причала је често да ће „село да се уништи“. Наиме, изнад њихове куће постоји један крст који је био запуштен и зарастао у коров, она је говорила да зато што сељани неће да се „подигну“ и да се организују да очисте, среде и покрију крст, „млади људи ће да падају – неће бити рата али ће да умиру“.

Милева је постила стриктно све постове и редовно ишла у цркву. Шта више, обилазила је и цркве широм земље, тако је била и у цркви Ружици у Београду – „Где јој нареди, ту мора да иде“.

Муж јој се није мешао у посао, био је добростојећи домаћин док му није пропао посао са железницом, након чега се пропио и потрошио сав новац. Бавећи се делатношћу коју су јој омогућиле њене специфичне „моћи“ баба Милева никада није чувала овце ни стоку, нити је икада морала да се бави земљорадњом.

Терминологија

У народу термин „опседнутост“ не представља реч којом би неко описао феномен који је предмет нашег интересовања. Шта више, нико од мојих испитаника није овај термин употребио приликом описивања случајева који представљају управо класичне примере опседнутости, а многим од њих значење ове речи није било ни познато.

Најчешће коришћени термини, који су у употреби за описивање ове појаве, односе се на перцепцију стања у којем се опседнута особа налази, па се за такво лице каже да га нешто „мучи“ или га „тресе“. Исто тако у упот-

реби су и синтагме као што су, на пример – „нешто га обори“, „узме га нека сила“, „ошамути га“, „уђе нешто“ итд.

Међутим, од значаја је чињеница да постоји термин у народу који се готово увек користи да опише све претходно наведено или се доводи у везу са особама којима се приписују описана стања и способности. Ради се о појму који се јавља у неколико различитих варијанти – најчешће – цркварка или црквар, то јест, црквена жена, односно – црквен човек.⁹ Мишљења испитаника о томе шта, тачније – кога овај термин представља донекле се разликују, тако да се, на пример, могло чути да „Црквени људи зарађују од крста“, да су црквени „Они које нешто (нека сила – *прим. аутора*) мучи“, или да су то они који „Обилазе цркве и пуно знају“. Затим, цркваркама називају особе које су под мистериозним околностима дошле до сазнања где се налази скривен неки свети предмет, најчешће крст, па су га изнеле на светлост дана и на том основу понегде, шта више, имају и своју „цркву“ – но, о томе ће више речи бити у даљем тексту. Оно што је за овај рад битно јесте да се у готово свим случајевима у којима можемо да препознамо феномен опседнутости – а нарочито у случајевима професионализације директних субјеката – инволвирана лица помињу у контексту „црквености“.¹⁰ Имајући све то у виду, овај термин ће бити најчешће у употреби у даљем раду, како би реферирао на лица која су централни предмет анализе.

Када је „сила“ са тобом: друштвено-економски аспекти феномена опседнутости

Иако је, на први поглед, у неким од забележених примера тежиште приче на комуникацији која се обавља између заинтересованих лица и оностраних сила које се кроз опседнуту особу објектификују, из више разлога, које ћу даље презентовати, посебно интересантном сматрам улогу лица које трпи стање опседнутости.

Црквене особе ступају у контакт са „оностраним“ тако што бивају, у потпуности или делимично, опседнуте оностраним ентитетом. У улози опседајућег ентитета најчешће се јављају различита божанска бића хришћанског порекла – најчешће бројни светитељи али и Богородица и сам Бог, као и душе покојника које се призивају наменски, по захтевима заинтересованих

⁹ Имајући у виду чињеницу да међу овим лицима у знатно већем броју фигурирају припаднице женског пола, у даљем тексту ће, ипак, најчешће бити употребљавана именица у женском роду – цркварка.

¹⁰ Треба напоменути да се за све употребе термина „црквеност“ не везују обавезно и стања опседнутости, оно што је нама битно, међутим, јесте да су све особе којима су приписивани напади опседнутости означаване као „црквене“.

лица. Већ сам поменуо да опседнутост у оваквим случајевима може да буде изазвана – односно, призвана од стране особе која треба да буде опседнута или може да буде спонтана – односно, по одлуци и вољи опседајућег ентитета.

Било каквог да је порекла, и било на који начин да се остварује и манифестује, верује се да опседнутост оностраним ентитетима цркваркама даје изузетне и специфичне – натприродне моћи.

Захваљујући чињеници да могу у себи да отелотворе натприродну силу, цркварке долазе у прилику да понуде услуге контакта и комуникације са оностраним реалношћу. Имајући у виду чињеницу да та оностраним реалност најчешће добија израз кроз представнике „небеске хијерархије“, оваква позиција пружа низ могућности за професионализацију стечених способности и преузимање посебних улога, те заузимање посебног положаја у локалној (а у неким случајевима и широј) заједници.

На основу својих специфичних способности, цркварка/црквар потом заснива са заинтересованим особама однос: извршилац услуге – клијент.

Палета услуга које цркварке нуде је веома широког спектра. Извор којем дугују своје натприродне способности у великој мери одређује и основну делатност ових особа. Цркварке, пре свега, представљају канал за комуникацију са светом који се налази изван граница овог нашег, реалног, опипљивог окружења. У стању опседнутости цркварке су или уступиле место у свом телу душама покојника, односно, божанским бићима – анђелима, светитељима или самом Богу, или су у директном контакту са њима. Оваква ситуација омогућава заинтересованим клијентима информације из прве руке од свеприсутних и свезнајућих ентитета, за које се, између осталог, верује да кроје судбине људи и обликују устројство света. Сасвим је логично очекивати да је списак проблема, недоумица и захтева са којима се људи обраћају цркваркама за савет и помоћ, готово бесконачан. Исто тако, сасвим је логично да ће управо цркварке бити у прилици да на најадекватнији начин на њихове недоумице одговоре.

Људи се најчешће обраћају цркваркама како би добили информације о њима блиским лицима (најчешће члановима уже или шире породице), који су из било којег разлога (ратне операције, заробљеништво, рад у иностранству итд.) од њих одвојени, па дуже време нису били у могућности да са њима ступе у контакт или не знају шта се са њима десило и да ли су, уопште, још увек живи и здрави. Код црквених људи одлазе клијенти који су изгубили неког блиског и драгог, па им је терет усамљености исувише тежак, и желе да бар још једном поразговарају са покојником. Понекад је разлог за овакав вид комуникације само жеља да се провери у каквом облику тренутно егзистирају душе покојних, да ли им је нешто потребно и може ли им се икако, макар и постхумно, помоћи.

Чести су и случајеви када се клијенти, преко цркварки, обраћају оностраним ентитетима за савет или какву одређену помоћ. Уколико се неко суочава са проблемима чије му порекло није јасно, уколико га прате несрећне

околности, не може да оствари лични и породични напредак (не може, на пример, да ожени сина или да уда ћерку), или уколико у домаћинству трпи необјашњиве штете (на пример, без видљивог разлога му, иако је предузео све неопходне мере, не рађају усеви, или му се стока разбољева и умире), он ће се обратити цркварки како би проверио да није можда жртва нечијих враџбина и бацања чини. Цркварка ће му појаснити порекло проблема и предложити адекватно решење. Цркварка, очигледно, зна и да „разбаја чини“ и интервенције у том правцу су веома честе.

Исто тако, уколико су клијенти у ишчекивању остваривања жељених и планираних тежњи, могу се обратити цркваркама за савет шта треба да ураде да им се очекивана реализација планова не поквари, и на који начин додатно да подстакну по њих позитиван развој догађаја.

Људи се, такође, често обраћају цркваркама без конкретног проблема и разлога, већ једноставно, из жеље да сазнају нешто више о својој тренутној општој ситуацији, о тренутном животном моменту и позицији – претпостављајући да ће оне моћи да открију, уколико постоје, неке само њима видљиве проблеме и да им на њих на време скрену пажњу или, пак, да им укажу на неке шансе које ће им се указати или им се, можда, већ указују, а они нису у ситуацији да схвате отворене могућности.

У непосредној вези са претходно наведеним, најчешће иду и питања која се тичу будућности клијената – велики број људи жели да сазна шта их већ сутра или у даљој будућности очекује, да ли треба да се чувају појединих датума или активности, да ли им у изгледу стоји нека несрећна околност или болест, може ли се такав развој догађаја спречити или предупредити? Да ли постоји посебна прилика и прави тренутак да започну неки посао, треба ли да прихвате одређену понуду, хоће ли и када наћи правог животног сапутника?

Без обзира да ли интервенција долази од самог оностраног ентитета или од цркварке на коју је моћ пренета, оне су познате и као исцелитељке, па су редовни клијенти и особе које им се обраћају са здравственим проблемима и обољењима најразличитијег типа и порекла – од психичких и психосоматских, преко физиолошких и озбиљних физичких обољења, до механичких повреда.

Цркварке знају да лече људе али, исто тако – и животиње, па поред улоге сеоског лекара преузимају на себе и ветеринарске послове, нарочито ако се верује да су обољења стоке последица деловања црне магије.

Међутим, веома је раширена и пракса да се црквене особе обраћају појединцима или широј заједници самоиницијативно, иако од њих није тражена било каква помоћ или мишљење. До оваквих случајева долази спонтано, и уколико су информације које су им „саопштене“ битне за појединца или заједницу црквари ће их без задршке презентовати јавности. Овакви примери су бројни а тичу се предупредивања евентуалних несрећних догађаја, као што су, на пример, препоруке појединим лицима да не би требало да крећу на пут јер их очекује инцидент, да треба да избегавају одређена места или

људе итд. Црквени људи својим деловањем понекад надилазе интересе појединаца и клијената који им се обраћају, па умеју да дају информације које су од непосредног значаја за ширу заједницу или, пак, да проричу след и развој догађаја на макро-плану, да предвиде развој политичких околности – ко ће победити у ратним сукобима, ко ће владати земљом итд.

Обратимо ли пажњу на поруке које цркварке током својих сеанси преносе заинтересованим појединцима а које, потом, стижу и до шире заједнице, видећемо да оне често у себи садрже елементе пропаганде појединих ставова који се тичу традиционално – обичајних, као и религијских система вредности.

Чињеница која је у непосредној вези са малопре изнесеном тврдњом, а која је за овај рад од посебног значаја, је да црквене особе често на себе узимају улогу правих проповедника и/или тумача религијско/морално/етичких кодекса и норми понашања у свом ширем или даљем окружењу, па су неке од њих постајале главни, понекад и једини, религијско-ритуални функционери у заједници, што је чињеница коју ћу касније додатно описати и појаснити.

Иако су овакви примери бројни а поруке и проповеди морално/религијско/етичке природе разнолике, ипак се могу уочити поједине правилности, па се одређени закључци сами намећу. Наиме, ове поруке и проповеди у директној су сразмери са пореклом и статусом опседајућег ентитета и формирају читав низ благо изнијансираних прелазних облика на скали: почевши од морално-етичких и обичајних ставова (различите моралне поруке, коментари посредних обичаја, итд.) до религијски надахнутих проповеди (пледирање за подизање и одржавање хришћанских знамења и објеката, напади на оне који се сматрају противницима вере, итд.). Упоредо са на овај начин уоченом правилношћу расте и утицај и статус опседнуте особе – што је већи религијски статус и ауторитет опседајућег ентитета, веће су моћи које се опседнутој особи приписују, а самим тим расте и углед који у заједници ужива, као и улоге које на себе узима.

Битно је напоменути да, иако неке од ових црквених особа не тврде да их опседају бића хришћанске провенијенције, већ се њихове способности заснивају на опседнутости душама „обичних“ покојника – реквизити које користе да би дошли у стање опседнутости и предмети које употребљавају у својој пракси у потпуности су хришћанског карактера. У оптицају су, најчешће – иконе најразличитијих светитеља, пре свега – Богородице, затим крстови од различитих материјала, разних величина и намене (за молитву и исцелитељске праксе), свеће, струкови босилјка, освештана вода. Дакле, чак и у случајевима кад у улози опседајућих ентитета нису хришћанска бића, ауторитет пракси које опседнуте особе спроводе даје се помоћу хришћанских знамења – њиховом симболиком и моћима које им се приписују.

У причама испитаника који су имали директан сусрет са манифестацијама моћи црквених особа, постоји више „општих места“ која, чини се, заједно са претходно наведеним, имају улогу да пруже додатну потпору ве-

ровању у њихове натприродне способности и, самим тим, ауторитету који у народу уживају.

Уочљива је фасцинираност испитаника, који су имали искуство сусрета са опседнутим, црквеним особама, „чињеницом“ да су их оне – и пре него што би клијенти стигли да им се представе – ословљавале тачним именом и презименом, знајући, исто тако, којим су поводом и са којим проблемима дошли по помоћ. Овакви детаљи остављају изузетно снажан утисак, и особе које су присуствовале мојим разговорима са испитаницима такође су биле посебно заинтригиране оваквим моћима. Ово додатно подиже ауторитет црквених особа и оставља људе у убеђењу које се обично своди на формулације – „Све му се каже“, „Све зна“ или „Нема шта не може да ти погоди“.

Исто тако, у готово свим примерима када је долазило до комуникације са оностраним ентитетима, током разговора клијената са покојницима или, пак, божанским ентитетима, истицани су поједини – наизглед банални и крајње небитни детаљи, који, међутим, имају улогу круцијалног доказа свеprisутности и свеобавештености оностраних опседајућих сила и, коначно, реалности и истинитости саме манифестације опседнутости. Такви су, на пример, детаљи који се тичу тачног лоцирања одређених ствари и предмета које су клијенти претходно негде изгубили, а да тога у појединим случајевима нису ни били свесни (онострани сила их у таквим случајевима прецизно информише), или сазнање да душа призваног покојника, на пример, зна да је у њеном некадашњем дворишту процветала крушка, итд.

Оно што, такође, спада у општа места и јавља се у свим примерима из сакупљене етнографске грађе, је и чињеница да су испитаници увек посебно истицали да црквене особе немају формиран тарифни систем, односно да немају утврђен ценовник услуга, већ да им свако ко им се обрати у улози клијента даје колико може или мисли да треба, или им се доносе дарови најразличитије природе.

Исто тако, сви испитаници су као битан моменат истицали да црквене особе не знају, или – не желе да користе црну магију, тачније – никада је не примењују, не бацају лоше чини и неће ником „ништа лоше да замађијају“.

Још једна специфична појава везана за црквене особе већ је поменута, а како ће се показати, битна је за даљу анализу. Наиме, у већини села у којима је истраживање обављано, на најразличитијим локацијама у селу размештени су крстови различитих димензија направљени, углавном, од камена. Тачно време њиховог настанка, као и њихова првобитна намена, мештанима ових села углавном су непознати. У већини случајева ови крстови нису се налазили на местима која сада заузимају већ су, запуштени, нагрижени временом и зарасли у коров, понекад чак и прекривени слојевима земље, били заборављени у ширем атару села или његовој околини.

Ове крстове најчешће су откривале, и у село доносиле и постављале, управо црквене особе – дајући им нови живот и потпуно нове улоге и значења. Начини на који су ове особе долазиле до својих открића су, такође, посебно интересантни и углавном су већ добили своје место у корпусу ле-

генди локалне заједнице, заједно са осталим натприродним околностима које прате животе црквених особа.

Најшире је распрострањено веровање да су црквене особе проналазиле и ископавале ове крстове вођене неком непознатом силом – „нешто им је наређивало“ где треба да иду и шта треба да ураде, или су, пак, у сновима добијале информације од божанских бића где би и шта требало да траже, и како потом са пронађеним светим предметом да се понашају.

Ови крстови и свети предмети имају веома битну улогу у религијском и ритуалном животу заједнице. Имајући у виду чињеницу да су директним налогом „са неба“ поново угледали светлост дана, лако је претпоставити која се „количина светости“ везује за њих и у којој мери су поштовани. Ови крстови су најчешће смештени у ограђен наткривен простор, поред њих се доносе и остали реквизити који се користе у ритуалима, као што су: иконе, сталци за паљење свећа, разне посуде итд. Обично је сваки од ових крстова посвећен једном свецу, па се на дан када пада празник посвећен том светитељу одлази „на крст“ и празник се тамо обележава. У зависности од места до места, празнике обележавају или само породице у близини чијих кућа се крст налази, или породице које за крсну славу имају датог светитеља, или, пак, веће групе домаћинстава – понекад и цело село. Ван система празника, код крстова долазе и људи појединачно, када пожелеле или осете потребу – слично као што би отишли у цркву. У зависности од тога којом приликом се одлази „на крст“ обављају се и различите ритуалне радње: најчешће се пале свеће, остављају заветни дарови (чарапе, пешкири ...) и остале понуде. На појединим местима видљиви су и трагови приношења жртава, пошто је обичај да се за сеоску славу управо код крста нешто жртвује, најчешће – кокошка и јагње.

Цркве су у овим селима, уколико постоје, углавном оронуте и закључане. Кључеви се налазе код појединих лица из села, а отварају се ретко – само у посебним приликама, када долази свештеник из Књажевца због, на пример, сахране или, на жалост – услед све мањег броја деце која се рађају у селима – све ређих крштења. У таквим условима, очигледно је да су места са постављеним крстовима добила статус главних култних (религијских уопште) простора у заједници. Сасвим је индикативан и податак да се о овим крстовима често говори као о „црквама“. Тако, испитаници из Горње Каменице, када би говорили о крсту који је ископала баба Милева, ракли би да се, на пример, често ишло „код ње у цркву“.

Поред тога што их откривају и апелују на даље подизање и одржавање крстова, црквени људи узимају и највише учешћа у ритуалним и организационим активностима везаним за ова култна места – за њих су задужени и често се ова места по њима и називају.

За сеоску славу одлази се на крст који носи име светитеља који се у селу прославља као Заветина. Најчешће је то крст који се налази на имању црквене особе, која га је и открила и ту поставила, а цела прослава је у њеној организацији и под њеним вођством. У овом случају очекује се окупљање

целе заједнице а целокупан ритуал води цркварка. У примеру из наше грађе, видели смо да је баба Милева, на пример, на дан сеоске славе која се прослављала у њеном дворишту, у потпуности водила ритуал – светила водицу, приносила крст свим присутнима на целивање и потом их благосиљала босиљком и светом водом. У њеној организацији је било и набављање жртвене животиње и само приношење жртве. Људи из села су њој доносили дарове и понуде и остављали новац.

Из свега претходно наведеног, сасвим је јасно да црквене особе у својим заједницама представљају једну посебну класу – класу специфичних религијских и ритуалних функционера.

Потребно је још напоменути да неће све особе за које се каже да су црквене, обавезно бити укључене и у активности око подизања крстова и вођења ових култних места. Овде се може говорити о различитим степенима, односно – нивоима професионализације. Тако, поједине цркварке ће нудити услуге комуникације са мртвима, друге ће, поред наведеног, понуди додати услуге лечења и разбајања црне магије, док ћемо у најразвијенијем, и, да останем доследан терминологији – најпрофесионализованијем случају, наићи на пример потпуног преузимања улоге првог религијског функционера у заједници. „Тржиште“ је отворено – на клијентима је да изаберу коме ће се обратити и у кога ће имати највише поверења.

У случајевима опседнутости која представља основ за даљу професионализацију, можемо да констатујемо целу скалу опседајућих ентитета различитог статуса и порекла, и, самим тим – скалу опседнутих особа и њихових статуса, која се креће у правцу:

периферна → централна опседнутост.

Овај низ се формира од стања опседнутости душама преминулих „обичних“ људи или духовима предака и родбине, преко опседнутости анђеоским бићима, и светитељима, до врховних небеских бића – самих Богородице и Бога. Како сам у претходном одељку већ показао, упоредо расте и степен професионализације религијских функционера који трпе опседнутост. Такође, упоредо се мења ниво и квалитет на којем се одвија комуникација два света или држи „проповед“, и то у правцу: обичајна, традиционална упутства и знања ---- хришћанско канонско учење.

У случају највишег ступња професионализације формирају се култови по угледу на хришћанске, са харизматским личностима које око себе окупљају већи број следбеника, али и даље нису у потпуности уклопљени у систем званичне догме.

Луисова теза да се опседнутост користи као канал за вертикалну друштвену покретљивост, односно, промену и побољшање друштвеног статуса особа подложних опседнутости,¹¹ у потпуности је потврђена у нашем мате-

¹¹ I. M. Lewis, *Ecstatic religion ...*, стр. 106–110.

ријалу, нарочито у категорији опседнутих лица којима је опседнутост послужила за даљу професионализацију и специјализацију. Шта више, тврдим да је, у овој категорији опседнутих лица, вертикална друштвена проходност основна, ако не и једина, функција.

Овакву тврдњу је једноставно појаснити и доказати. Треба имати у виду да су, у већини примера из добијене грађе, цркварке и црквари особе које већи део, а највероватније и цео свој живот проведу у селу и сеоском окружењу. У таквим условима основну привредну делатност, неопходну за личну егзистенцију и егзистенцију своје породице, чини, углавном, напоран рад на сеоским пословима – пољопривреди и сточарству. Прилике за економски просперитет које стоје у изгледу сељака, са slabим могућностима које су им на располагању (степен образовања, спољња улагања, ниво разрађености комуникационих система, итд) нису бројне и разноврсне. Уколико нема значајне диспропорције у власништву над природним и материјалним ресурсима, разлике између домаћинства, нарочито на квалитативном нивоу, нису драстичне, а и уколико постоје подразумевају појачан физички рад, улагања и напор.

Како смо видели, међутим, црквене особе своју, а понекад и егзистенцију целе породице, тј, домаћинства, могу да обезбеде пружањем специфичних услуга које им омогућавају посебне, „натприродне способности“ – којима располажу захваљујући чињеници да, с времена на време, бивају опседнути оностраним ентитетима.

Црквене особе званично не наплаћују своје услуге, али им клијенти увек остављају новац, затим – доносе различите дарове и понуде, чине одређене противуслуге. Имајући у виду још и чињеницу да су сви испитаници наглашавали да су или лично видели, или од других лица чули за огромне редове људи који чекају да буду примљени, у двориштима или пред вратима ових религијских функционера, није тешко претпоставити да од, на овај начин, *зарађених* средстава могу сасвим угодно да живе. Између осталог, већина ових функционера у потпуности напусти сеоске послове, што, поново, зависи од степена професионализације који је у конкретном случају постигнут.

У сваком случају, чак и у примерима када црквене особе нису оствариле потребан степен професионализације, па у њиховим случајевима изостаје финансијски аспект, и не може се рећи да од тога зарађују и живе, ове особе увек уживају специфичан статус у заједници – увек имају посебан углед, у неким случајевима изазивају, чак, и страхопоштовање код својих суселана.

Како бих додатно појаснио и још прецизније позиционирао положај црквених особа у систему веровања везаном за опседнутост, као и у религијском систему заједнице, уопште – на овом месту потребно је увести у фокус анализе још једног ритуалног функционера који такође заузима значајно место у религијском животу заједнице – особу која се бави врачањем, или

како се у истраживаном крају најчешће назива – „врачку“.¹² Имајући у виду чињеницу да су врачаре категорија особа које су у досадашњој етнографској литератури подробно описане, на овом месту нећу се бавити даљом идентификацијом ове врсте ритуалног функционера, већ ћу пажњу усмерити на аспекте који су од значаја за моју анализу, а представићу их кроз систем специфичних односа и опозиција према црквеној особи.

Дакле, на почетку, може се поставити следећа опозиција:

Црквар(ка) / Врачка

Овај опозитни пар разрадићу помоћу изјава испитаника које представљају њихова искуства и осликавају њихове ставове о датим ритуалним функционерима:

„Црквен човек неће ником да нанесе зло“	/	„Мађијарска и курвањска кућа не цвета“
„Неће да измађија ништа лоше“	/	„Може свашта да измађија“
„Има иконе, значи да неће да лаже“	/	„Ма шта зна? Само нешто као баје“ „Баје нешто с неке травке, неки конци, ма иди ...“
„Не уцењује за новац, значи да не вара“	/	„Свашта ће ти прича, само за новац“
„Не ради само за паре, није као врачка“		
„Излечила ми ногу с’ крстићи,	/	„Зна и врачка да помогне за болес’, направила ми водицу,„да разбаја за стоку“
„Црквен човек све зна и види, све ти казује шта ће да буде“	/	„Бацала угљевље да види шта може да ми се деси“

Треба нагласити да се у овом случају, ипак, не ради о потпуној опозицији између две врсте ритуалних функционера. Многи моји испитаници су имали паралелна искуства и са врачкама и верују у њихову способност да помогну око неких болести, специфичних стања организма и слабости, затим око разних чини, болести стоке, итд.

Разлике које су наглашене у њиховим позицијама и праксама тичу се како видимо, пре свега, неколико општих ставова који наговештавају различите степене поверења које им се указује – црквени људи, очигледно, уживају више поверења јер се не баве црном магијом (у чему су, као што сам већ поменуо, сви испитаници изричито), при својој делатности користе црквене реликвије за које се верује да им дају много веће моћи и немају утврђен ценовник услуга, тачније – одају утисак особа које не раде због новца, већ раде „како им је наређено“ (мада смо видели да за своје услуге редовно

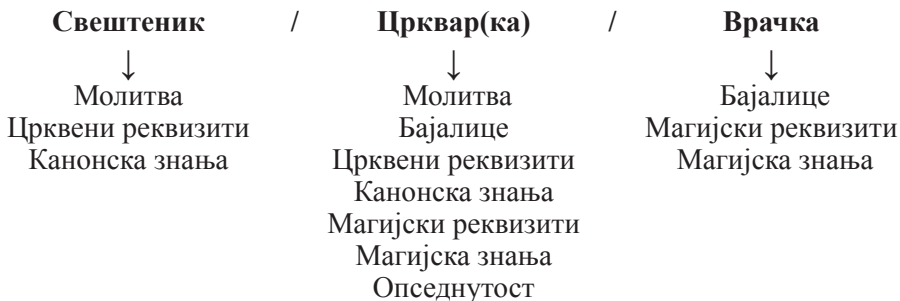
¹² У овој улози јављају се, мада веома ретко, и мушке особе, тако да ћу, имајући у виду значајну превагу у правцу припадница женског пола, у даљој анализи користити термин који је у употреби за женски род.

добијају накнаде). Наравно, списак разлика претходно наведених није исцрпљен, оне су бројне, и могло би се наставити са њиховим набрајањем али такав поступак не би био од већег значаја на овом месту.

Међутим, оно што чини битну разлику између ове две врсте функционера је *ауторитет* који црквени људи поседују, а који потиче из елемената њихове делатности који указују на повезаност са црквом, њеним учењем и, посебно, силама хришћанског порекла – која се манифестује управо кроз феномен опседнутости. Исто тако, веома је битна и чињеница да су црквене особе често у потрази за новим сазнањима, односно, посећују црквене службе, едукују се читајући верску литературу, речју – улажу у „посоа“.

Како сам у претходном тексту показао, црквени људи, за разлику од врачки, узимају на себе често и улогу проповедника и чувара религијско/морално/етичких кодекса који су од значаја за целу заједницу, те функцију организатора ритуалног живота заједнице и главног религијског функционера, чиме преузимају прерогативе још једне значајне врсте функционера – свештеника, којег је у следећем кораку потребно увести у анализу.

Дакле, како бих заокружио систем најбитнијих функционера за религијски живот испитиване заједнице, а у циљу откривања улоге феномена опседнутости у систему веровања нашег народа, увешћу улогу свештеника у релацијски однос са претходно постављеном опозицијом црквар(ка) / врачка. На овај начин, у првој шеми, добићемо мини – скалу религијских функционера, уз наведен инструментаријум којим обављају своје делатности, са фино изнијансираним односима и опозицијама:

Шема бр. 1

Врачка у заједници пружа *иракџичне услуге*. У окружењу у којем је присуство научне медицине/ветерине било мало присутно – или га није ни било – и у којем су знања у том смислу била на релативно ниском нивоу, врачка је, између осталог, магијском интерпретацијом природних закона и сила које владају светом, уз употребу, углавном, нехришћанских реквизита и знања, практично обезбеђивала *шеорију болести* и пружала одговарајућу праксу.

Црквена особа, такође, заједници пружа практичне услуге као и врачка – лечење људи и стоке, предвиђање будућности, отклањање црне магије и

чини, итд. Укратко – црквена особа обавља готово све функције које обавља и врачка али уз ауторитет који јој дају више силе, углавном хришћанске провенијенције путем феномена опседнутости.

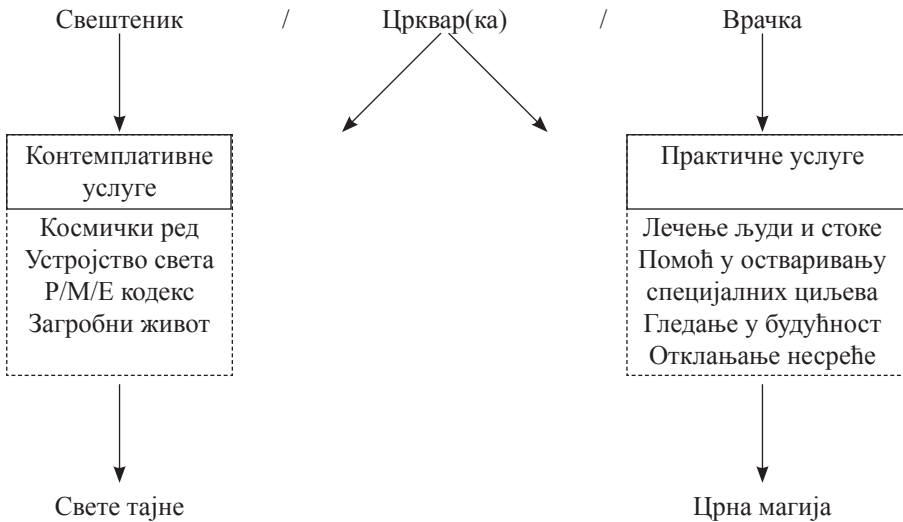
Међутим, црквена особа, за разлику од врачке, заједници обезбеђује и *конџемплативне услуге* – услуге из домена деловања свештеника, које се тичу спознаје космичког реда, устројства света, спознаја везаних за загробни живот, религијско/ морално/ етичких норми и кодекса – чиме доприноси одржавању и репродуковању културно-когнитивних стубова заједнице.

Овде треба додати да ипак постоје и делатности из домена услуга које пружају свештеник и врачка, које црквена особа не може или неће да обавља.

Када је у питању делатност свештеника – нигде нисам успео да забележим пример да је црквена особа учествовала у ритуалима везаним за, на пример, крштење или свадбу – односно оне моменте и ритуале из хришћанске праксе који располажу највећом „количином светости“ и који су изгледа доступни само свештенству – конкретније – нигде нисам забележио случај да су црквене особе преузимале на себе опхођење са Светим тајнама.

Везано за делатност врачке, више пута у досадашњем раду сам поменуо да се за црквене људе изричито тврди да не знају, или да не желе ни у ком случају да се баве црном магијом.

Уз ове напомене, имајући у виду све речено у претходном одељку, могуће је поставити нову шему која ће сликовито представити досадашње закључке:

Шема бр. 2

Завршна разматрања

Контемплативне услуге су заједници потребне из бројних разлога које је несувисло набрајати, те ћу овде поменути само следеће: С једне стране, у одређеном тренутку магијска слика света, коју пружају врачке, престаје да задовољава потребе људи за космогонијским и сличним знањима. С друге стране, у народу већ постоје знања о основним хришћанским идејама и учењима, које су понудиле једну другачију слику света и другачије устројство. Међутим, христијанизација у овим крајевима никада није спроведена до краја, а потом је, након Другог светског рата, и прекинута и забрањена актима једне политике и нове идеологије. Најразвијеније активности црквених особа одвијају се управо у послератном периоду. Наравно, постоје и примери да су власти прогониле и забрањивале рад и црквеним особама, али је њима неупоредиво лакше да своју делатност наставе да обављају у „илегали“ него што би то било цркви.

Тако, народу је, из објективних разлога – у условима када је црква била мало присутна у њиховом животу (како сам већ рекао – потиснута актуелном политичком одлуком и идеологијом, затим, услед недостатка инфраструктуре, недостатка кадрова ...), најближа била класа и улога црквених особа, које су пружале, поред практичних и контемплативне услуге – у конфузно време оне обезбеђују слику неупитног космичког и моралног реда и устројства, и то на нивоу који је људима био много ближи, приступачнији и разумљивији од православне хришћанске теологије и канонског учења.

Црквар/ка пружа идентичне услуге које народу пружа и врачка. Ово се углавном односи на практичне услуге као што су лечења, бајања, разбијање чини, гледање у будућност, итд. За разлику од врачке, црквар/ка нуди и промишљања о космичком реду, устројству света, моралном поретку, загробном животу и још многе друге услуге којима, практично, на себе преузима прерогативе свештеника. Међутим, исте те функције црквар/ка обавља на начин који је много приступачнији народу него што би то чинила званична хришћанска теологија или канон, и то уз ауторитет који добија кроз драматичне манифестације опседнутости, путем којих, додатно, нуди и директну комуникацију са мистичним, оностраним силама!

Црквар(ка), дакле, у једној улози отеловљује два изразито супротстављена религијска функционера – врачку и свештеника – и то на начин који је народу најприхватљивији, са услугама које су му најпотребније и додатном, спектакуларном манифестацијом својих способности кроз феномен опседнутости.

Summary*Danijel Sinani***OBSESSION PHENOMENON IN EASTERN SERBIA AS GROUNDWORK FOR PRODUCTION OF RITUAL FUNCTIONARIES**

Obsession is a phenomenon that appears in the traditional religion of the Serbs in various patterns and has a significant place in the system of beliefs of our nation. Based on the material gathered in field researches in several villages of the Knjazevac region, as well as in the very town of Knjazevac, it can be shown how manifestations of obsession in this region lead to creation of a special class of ritual functionaries in rural communities. Depending on a degree of professionalization of their capabilities, the spectrum of services such individuals offer vary from establishment of communication with the world of the deceased – where obsessed persons represent a channel for utterance of souls of the deceased – to assumption of the role of a principal religious functionary within the community – where obsessed persons, in addition to services of communication with the otherworldly, healing, prophesies, etc., also organize religious life and religious/moral/ethical sermons that play an important role in life of the community. Thanks to capabilities ascribed to them, obsessed individuals realize positive vertical social mobility in regard to both economic and status aspects. Through their activities, this specific category of religious-ritual functionaries includes the two, entirely opposed roles of the ritual functionaries known to people – magicians and priests, implementing their skills in the fashion closest to people and with special authority ensured by the obsession phenomenon.